

Зборник Института за педагошка истраживања
Година 57 • Број 1 • Јун 2025 • 53–74
УДК: 37.091.3::51
Примљено 11.10.2024; прихваћено 05.02.2025.

ISSN 0579-6431
ISSN 1820-9270 (Online)
DOI: 10.2298/ZIP12501053D
Оригинални научни рад

ИЗБОРНИ ПРОГРАМ ЕКОНОМИЈА И БИЗНИС: ПЕРСПЕКТИВА НАСТАВНИКА*

Ивана Ђерић** • ORCID 0000-0001-5001-0811

Институт за педагошка истраживања, Београд, Србија

Душица Малинић • ORCID 0000-0002-3107-805X

Институт за педагошка истраживања, Београд, Србија

Емилија Манић • ORCID 0000-0002-6592-1068

Универзитет у Београду – Економски факултет, Београд, Србија

АПСТРАКТ

Парадигма образовања, која је усмерена на развој кључних компетенција, утицала је на промене у националним курикулумима широм света, па и у Србији. У складу са овим образовним трендовима, школске 2020/21. године у гимназије је уведен изборни програм *Економија и бизнис*. Имајући у виду да свака образовна промена захтева праћење и процену, како би доносиоци одлука имали сазнања заснована на истраживачким подацима, у овом раду представљамо налазе квалитативне студије која је део ширег евалуационог миксметодског истраживања. Циљ је био да се дубље сагледају и разумеју мишљења и искуства наставника о одређеним карактеристикама овог изборног програма и његовој примени у настави трећег и четвртог разреда гимназија у Србији. Одржана су три групна полуструктурирана интервјуа са 19 наставника (55,6%) који су реализовали овај програм (6–8 учесника по групи). Примењена је квалитативна петофазна анализа дедуктивно-индуктивног карактера. Идентификоване су три теме у наративима наставника које се односе на искуство у реализацији изборног програма *Економија и бизнис*: 1) Садржај Програма доприноси квалитету образовања и живота младих; 2) Начин реализације Програма је динамичан, обухватан и пружа аутономију наставницима; 3) Изазови у припреми и реализацији Програма. Закључујемо да су садржаји изборног програма *Економија и бизнис* релевантни за образовање ученика гимназије из перспективе њихових наставника. Истраживачко-пројектни рад као дидактичко-методички избор пружио је, с једне стране, већу слободу и аутономију наставницима у организацији рада, а с друге стране, мотивисао је ученике да се у већој мери ангажују на часовима. Опажени изазови и тешкоће у реализацији програма углавном су организационе природе. Дате су препоруке за унапређивање датог програма.

Кључне речи:

увођење изборног програма, *Економија и бизнис*, гимназије, праћење и евалуација.

* Цитирати овај чланак на следећи начин: Ђерић, I., Малинић, D. и Манић, E. (2025). Изборни програм *Економија и бизнис*: перспектива наставника. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 57(1), 53–74. DOI: 10.2298/ZIP12501053D.

** Мејл: ivana.brestiv@gmail.com

УВОД

Последњих деценија модел образовања, који је усмерен на развој кључних компетенција и који је промовисан у бројним међународним образовно-политичким документима (УН, Савет Европе, Европска комисија, OECD), утицао је на промене у националним курикулумима, припрему и организацију наставне праксе, на имплицитна уверења наставника о томе како ученици уче, па и на начин оцењивања. У складу са таквим трендовима, почевши од школске 2018/19. године, гимназијско образовање у Србији је обухваћено реформским променама, као што су промена курикуларне парадигме, увођење интердисциплинарног приступа у наставу и креирање широке понуде изборних програма (SROVRS, 2021: 18). Увођење изборних програма у средње школе представља системски покушај да се превазиђе недостатак факултативних курсева или ваннаставних активности, да се пружи подршка каријерном развоју младих, задовољавању њихових образовних и развојних потреба, аспирација и интересовања у средњој школи, али и да се млади упознају са економским потребама земље (OECD, 2020). У свету постоје различите праксе увођења и реализације економских садржаја на нивоу основног и средњег образовања – они могу бити део интегрисаног курикулума, појединачних предмета (нпр. математика, грађанско образовање), друштвених наука, али и самосталних изборних пакета (OECD, 2016), као што је то случај у нашој земљи.

Контекст увођења изборног програма *Економија и бизнис* у гимназије

Курикуларна реформа гимназијског образовања у Србији подразумевала је, између осталог, увођење принципа изборности (OECD, 2019), што значи да ученици имају слободу да изаберу неки од понуђених интердисциплинарних програма од првог до четвртог разреда (Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnazije, 2020). У трећем и четвртом разреду постоји девет изборних програма¹ који се реализују са по два часа недељно. Од понуђених девет програма свака гимназија бира пет програма, а сваки ученик трећег разреда бира два од пет понуђених програма која ће похађати наредне две године. *Економија и бизнис* је део тог изборног пакета и његова реализација започела је школске

¹ У питању су следећи програми: *Образовање за одржив развој; Умешности и дизајн; Примењене науке 1 за усмерење ка медицинским наукама; Примењене науке 2 за усмерење ка техничким наукама; Основи геологије; Економија и бизнис; Религије и цивилизације; Методологија научног истраживања; Савремене технологије.*

2020/21. године. Програм је креиран тако да допринесе развијању општих међупредметних компетенција, као што су предузимљивост и оријентација ка предузетништву. У складу са тим захтевом, програм *Економија и бизнис* усмерен је на овладавање основним економским појмовима, концептима и принципима тако да ученици разумеју суштину деловања економских закона, сагледају однос појединца, привредног система и државе, њихових улога и међузависности, како би развили знања, вештине и ставове који су неопходни за одговорно и успешно учешће у економском животу (Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnazije, 2020).

Предвиђено је да се програм реализује у складу са *Општим уџбеником за осмисливање изборних програма и Уџбеником за дидактичко-методичко осмисливање програма Економија и бизнис* (Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnazije, 2020). У односу на све остале изборне програме, овај програм у гимназијама предају наставници економске струке који током свог иницијалног образовања нису стекли педагошко, психолошко и методичко образовање. Да би се ови наставници подржали организована је системска тродневна обука.² Програм обуке ослоњен је на анализу општег и дидактичко-методичког упутства за реализацију изборног програма, анализу препоручених кључних појмова садржаја, вођење истраживачког и пројектног рада, као и праксе праћења, вредновања и оцењивања.

Увођење и реализација изборног програма *Економија и бизнис* захтева да се дати програм прати и евалуира како би се доносиле системске одлуке засноване на истраживачким подацима. Према нашим сазнањима, праћење и евалуација образовних програма у нашој земљи вршена су углавном у контексту грађанског и верског васпитања и образовања (Gašić-Pavišić i Ševkušić, 2011; Gundogan i sar., 2016; Džamonja-Ignjatović i sar., 2009, 2019; Joksimović i sar., 2003; Pavlović i sar., 2020; Ševkušić i Milin, 2009). Наведена истраживања се односе на евалуацију изборних програма уведених у оквиру ранијих образовних реформи. Није нам познато да је до сада спроводена евалуација изборних програма који су имплементирани у оквиру курикуларне реформе гимназијског образовања.

² Завод за унапређивање образовања и васпитања као носилац, заједно са Универзитетом у Београду – Економским факултетом и Институтом за педагошка истраживања креирали су програм од јавног значаја – *Подршка наставницима у реализацији изборног програма Економија и бизнис у гимназијама*.

■ МЕТОД

Квалитативно евалуационо истраживање (Wright, 2013) реализује се ради дубљег проучавања и разумевања уверења практичара о природи и одређеним карактеристикама образовног програма, као и процеса и акција практичара који воде до остваривања жељених исхода предвиђених образовним програмом (Patton, 2015). Методолошки нацрт овог истраживања је експлоративног карактера, што значи да оно није усмерено на тестирање и унапређивање теорије, већ на процену односа између предвиђеног курикулума изборног програма и његове реализације у гимназијама. Прецизније, циљ ове квалитативне студије, као дела ширег евалуационог миксметодског истраживања (Malinić i sar., 2024), јесте да се дубље сагледају и разумеју мишљења и искуства наставника о одређеним карактеристикама изборног програма *Економија и бизнис* и његовој примени у настави трећег и четвртог разреда гимназија у Србији. Очекујемо да ће резултати ове студије омогућити доносиоцима одлука да мапирају правце промена у циљу превазилажења изазова са којима се наставници суочавају током припреме и реализације овог изборног програма.

Учесници истраживања. У овој студији примењена је стратегија узорковања „типичних случајева” (Patton, 2015). Истраживање је реализовано у 16 гимназија од укупно 31 гимназије и средње стручне школе са гимназијским образовним профилем у којима је током школске 2022/23. године реализована настава из изборног програма *Економија и бизнис*.³ Прецизније, у фокус групама учествовало је 19 од укупно 34 наставника који су овај програм реализовали наведене школске године. На тај начин студијом је обухваћено 55,6% наставника из популације. Истраживање је спроведено током маја 2023. године.

Технике за прикупљање података. У истраживању је примењена техника групног интервјуисања да би се утврдило како је „предвиђени” изборни програм („теорија која се заступа” у програму) реализован у наставној пракси из перспективе оних који су били у акцији („теорија у употреби/акцији” током реализације програма) (Patton, 2015). Наставници су имали прилику да кроз групну дискусију елаборирају своја размишљања, емоције и искуства о изборном програму.

3 На основу расположивих података Министарства просвете Републике Србије и података из базе Универзитета у Београду – Економског факултета за школску 2022/23. годину.

Коришћен је групни интервју полуструктурираног карактера, што значи да је вођен према унапред дефинисаним темама и питањима отвореног карактера, док је процес интервјуисања био флексибилан. Следеће четири теме из Водича коришћене су у процесу интервјуисања: 1) Обука за реализацију Програма; 2) Циљ и садржај Програма; 3) Карактеристике наставних активности током реализације Програма; 4) Карактеристике и понашања ученика током реализације Програма.

Организација и прикупљања података. Одржана су три групна интервјуа са наставницима (6–8 учесника по групи) који предају изборни програм *Економија и бизнис* у гимназијама. Групни интервјуи су реализовани у онлајн окружењу и трајали су око 120 минута. Модераторке су били две од три ауторке овог рада. Разговори у онлајн окружењу снимљени су уз помоћ алата са Зум платформе, а потом су транскрибовани.

Анализа података. У овом раду примењена је квалитативна секундарна анализа података. У истраживању смо применили дедуктивно-индуктивни аналитички процес који се састоји из пет фаза (Bingham, 2023). Како бисмо развили организациону шему за кодирање, прва фаза у овом приступу подразумевала је да се подаци организују према одређеним критеријумима: тип коришћене технике (нпр. групни интервју), извор података (нпр. наставници), време када је истраживање спроведено (нпр. мај 2023) и локација (нпр. онлајн окружење где је реализовано интервјуисање). У другој фази дедуктивног кодирања подаци су сортирани и означени дескриптивним кодовима ширег обима у складу са циљем, истраживачким питањима и темама из Водича за групне интервјуе. У овој фази филтрирани су подаци који нису релевантни за истраживачка питања у овој студији. Трећа фаза подразумевала је примену индуктивног отвореног кодирања како би се идентификовали нови концепти унутар ширих дескриптивних кодова који су развијени у претходним фазама. Читајући и анализирајући податке из транскрипта, утврђивали смо да ли се они могу описати постојећим кодовима или је било потребно да се креирају нови кодови, константно смо их међусобно поредили, али смо и мењали постојеће кодове из претходне фазе. Четврта интерпретативна фаза захтева прегледање кодираних података из претходне фазе и тражење образаца унутар података или међу подацима како би се развијале и идентификовале теме. Саладана (Saldaña, 2013) сматра да кодови, категорије и теме које се креирају током свих ових фаза могу бити ревидиране или потпуно елиминисане. Пета

фаза је фаза креирања научног објашњавања која обухвата дедуктивне и индуктивне аналитичке праксе. У току ове фазе интерпретирали смо налазе истраживања у складу са теоријским поставкама, концептима из образовно-политичких докумената и истраживачким налазима из других студија. У Табели 1 приказан је пример који илуструје начин кодирања података.

На крају процеса кодирања, изворни подаци и листа категорија су прослеђени независном процењивачу како би се утврдила интерсубјективна сагласност (рачуната је *карра* вредност за сваку категорију). Између процењивача је постигнута интерсубјективна сагласност на високом нивоу (Fleiss et al., 2003), будући да су се *карра* вредности за добијене категорије кретале између 0,80 и 0,93.

ТАБЕЛА 1. Илустрација процеса кодирања – пример

Изводи из транскрипта	Дескриптивни кодови	Аналитички кодови	Категорије	Тема
„...Овде је показано на врло леп начин шта је суштина, да они сами истражују, да откривају, да смо ми само неко ко ће да им помогне да дођу до неких кључних сазнања...”	Обука за реализацију изборног програма	Самостално истражују и откривају Наставник који фацилитира	Рефлексије о обуци за реализацију изборног програма	Начин реализације Програма је динамичан, обухватан и пружа аутономију наставницима
„И на крају никад није нама монотono. Увек је различито, увек је све ново, увек је другачије што доприноси богатству нашег посла. Јер не можемо да предвидимо никад како ће нам изгледати тај час, што је мени сјајна вест.”	Карактеристике наставних активности током реализације изборног програма	Пројектни и истраживачки рад су спас Мотивација наставника је висока	Истраживачко-пројектни рад је адекватан избор	

■ НАЛАЗИ ИСТРАЖИВАЊА

Квалитативном анализом транскрибованих разговора са наставницима идентификовали смо три теме: 1) Садржај Програма доприноси квалитету образовања и живота младих; 2) Начин реализације Програма је динамичан, обухватан и пружа аутономију наставницима; 3) Изазови у припреми и реализацији Програма. У Табели 2 представљене су три теме и девет категорија одговора.

ТАБЕЛА 2. Теме и категорије из процеса кодирања

Теме	Категорије
1. Садржај Програма доприноси квалитету образовања и живота младих	• Заинтересованост ученика за садржаје изборног програма • Развијање финансијске писмености • Рефлексиван однос наставника према садржајима, циљевима и исходима изборног програма
2. Начин реализације Програма је динамичан, обухватан и пружа аутономију наставницима	• Рефлексије о обуци за реализацију изборног програма • Истраживачко-пројектни рад је адекватан избор • Стратегије подстицања ученика да активно учествују у настави изборног програма
3. Изазови у припреми и реализацији Програма	• Оптерећеност ученика • Тешкоће у организацији часова • (Не)разумевање концепта „изборности” програма

1. тема: Садржај Програма доприноси квалитету образовања и живота младих

Прва тема тиче се доприноса изборног програма квалитетнијем образовању и животу младих који се заснива на заинтересованости ученика да уче економске садржаје, на очекивањима наставника да се ученици финансијски описмењавају у савременом друштву, као и на сврсисходности планираних садржаја, реално постављених циљева и пожељних исхода које је потребно остварити.

Заинтересованост ученика за садржаје изборног програма. Готово сви наставници истичу да је висока заинтересованост гимназијалаца за садржаје овог програма (Да, убедљиво је највећи одзив за економију и бизнис. 160 % у школи. Довољно сам рекла). Ученици су више заинтересовани да усвајају практична и функционална знања која одражавају њихове предузетничке

намере, а мање за апстрактнија питања која се тичу функционисања државе из економске визуре (нпр. економска улога државе).

...најинтересантнија тема је оснивање компанија, управљење бизнис плана и оно што је мене задивило у свему томе иако они немају велика знања ни из рачуноводства и других економских предмета колико су то добро оградили.

...као што су и колеге рекле, предузетништво им је најзанимљивије и ученици су то још имали задатак да оснују предузеће.

...четврти година са темом је превише озбиљна... можда није ни до обимности, него и теме нису толико занимљиве, што се одрази у њиховим презентацијама и пројектима.

Према мишљењу наставника, заинтересованост ученика за апстрактније садржаје може да се развија уколико се обрађују економске теме кроз практичне ситуације, проблемске задатке, игровне активности (играња улога), уз посете релевантним институцијама и разговоре са стручњацима из области економије. Такође, креирање кључних подстицаја или питања, уз помоћ дигиталних алата, покреће већу заинтересованост ученика за економске садржаје.

А што се тиче мотивације... они воле много да им се испричају неки примери, онда им се покаже неки филм на пример или им се доведе неко из привреде...

Сад радимо управо од бизнис идеје до пословног плана уз помоћ вештачке интелигенције.

Развијање финансијске писмености. Наставници се слажу да је потребно описмењавање гимназијалаца из домене економије и финансија наглашавајући функционалност знања која би требало да стекну.

Сваки појединац треба да буде упознат са тим како функционише држава, било која финансијска институција у земљи и да зна да се снађе у друштву.

... мени је циљ да сваки ученик кроз Економију и бизнис разуме економски живот. Значи, животи економиста. Ајде да кажемо, натуралиста. Значи економски натуралиста.

Не знају како функционише кредит, што се мењају каматне стопе, који све постоје банкарски производи...

Рефлексиван однос наставника према садржајима, циљевима и исходима изборног програма. Одговори из ове категорије илуструју рефлексивна промишљања наставника о важности економских знања за образовање и живот младих, као и о циљевима и исходима које је потребно остварити у складу са планом и програмом учења. Према мишљењу наставника, садржај овог програма је пожељан за гимназијалце, јер имају прилику да овладају основним концептима из области економије, да стекну практична и функционална знања и негују критички однос према друштвеној и економској стварности. Садржаји су прилагођени интересовањима младих, животног су карактера и у складу са трендовима у савременом друштву. Теме у трећој години су занимљивије, практичније и буде више интересовања код ученика у односу на комплексне и апстрактне теме у четвртој години. Наставници истичу да недостају теме које се тичу Европске уније.

Наставници се слажу у погледу реално постављених циљева које је потребно остварити у оквиру програма *Економија и бизнис*, али је њихов однос према остваривости исхода различит. Наиме, поједини наставници сматрају да су предвиђени исходи високо постављени и изазовни за остваривање, посебно у четвртом разреду, као и да остварљивост исхода може да зависи од начина рада наставника и карактеристика одељења. Кроз предвиђене начине рада (пројекти, дебате или дискусије), према њиховом мишљењу, наставник може да процени квалитет усвојеног знања, да подстиче критички однос ученика према темама које се обрађују, комуникационе вештине и аргументовано доношење одлука.

Да знају да саслушају другоро да онда исфилтрирају ту најбољу идеју на основу које ће донећи одређене одлуке, јер је многа бивша одлука у животу како им ја кажем да на важним животноим ситуацијама нема указивања, а у томе им широк спектар економских знања може помоћи.

... на крају, уживајући у циљу овога што ми радимо јесте да поткрепимо да они размисљају о неким стварима о којима никад не би били подстицани да размисљају.

Наставници такође истичу да је посредством садржаја овог изборног програма могуће да се остваре међупредметне компетенције и да то зависи од приступа наставника.

Повезивали смо Економију и бизнис и Српски језик. Радили смо ошледни час иде су они повезивали како треба да напишу пословна писма, па су их повезали са нашим предметом и како би они комуницирали баш када је у четвртој години била тема Туризам. А иначе све ове остале (јрим. аути. компјутерски) било којим радом и у истраживачкој фази и у пројектној моју да се остваре.

2. тема: Начин реализације Програма је динамичан, обухватан и пружа аутономију наставницима

Ова тема је обухватила три категорије одговора које се односе на рефлексије наставника о обуци за реализацију изборног програма *Економија и бизнис*; однос наставника према препорученом дидактичко-методичким приступу који се примењују за реализацију овог програма и стратегије које наставници користе да би подстакли ученике да се ангажују у настави.

Рефлексије о обуци за реализацију изборног програма. Сви испитаници су исказали задовољство квалитетом обуке чији је циљ био усмерен на унапређивање компетенција наставника за остваривање изборног програма. Конкретно, наставници су истакли да су добили јасне инструкције како да планирају и реализују истраживачко-пројектну наставу и да су се упознали са наставним стратегијама којима подстичу когнитивну ангажованост ученика на часу (нпр. научили су како да подстичу ученике да постављају истраживачка питања).

...Све што смо научили је било конкретно и применљиво. Стварно феноменално...како уписивати часове, како одабрати и обрађивати теме... презентацију и материјале коју ће нам дати после обуке, све што писмо, стално се враћам, ишчитавам, анализирам шта још све из тога треба да се научи.. Тако да је мени обука стварно многа помоћ и јако ми је значила.

...Ослободила сам се како сама да радим, да постављам питања, како да их мотивишем да они постављају питања како да формулишемо истраживачко питање па после тога да одаберемо пројекат који ћемо радити и тако. Доста ми је помоћ, доста ми је значило.

Већина наставника је истакла да су током обуке активно учили, вежбали и примењивали знање. Другим речима, имали су прилике да хоризонтално размењују знања, искуства и примере добре праксе са колегама из бројних

škola. Nastavnici su predložili da se napravi onlajn baza sa nastavnim materijalima i primerima dobre prakse koje bi mogli da razmeњуju sa kolegama. Jedna nastavnica je čak naglasila da ju je obuka podstakla da samostalno istražuje, kako bi produbila svoja profesionalna znanja i zainteresovala učenike.

Ја сам њезадовољна. Добила сам стварно ту основу и ње њућоказе, а и сама сам наравно радила, исћраживала. Морам да кажем да сам њледала да на најбољи начин да их заинћересујем.

Неколико наставника је истакло да су теме самостално допунили одређеним појмовима, да су се критички односили према друштвеним појавама и да су о томе дискутовали са ученицима.

И ви сће нам ђоказали да имамо слободу да дамо неку шему, ђа да их ђусушимо да изразе своје мишљење, ђа да орђанизујемо радионице. Мени је шео јако ђуно значило да не буде само неко ђредавање, а да они бду ђасивни слушаоци на ђредавању неђо да бду активни.

Истраживачко-пројектни рад је адекватан избор. Овај дидактичко-методички приступ процењен је као одговарајући избор из перспективе наставника. Наставници истичу да су, у контексту овог програма, били креатори који су слободно доносили одлуке о томе како ће да организују рад у пракси. Наставници настоје да воде и прате ученике током реализације договореног пројекта, трагају за подстицајима и додатним садржајима за истраживање и настоје да обезбеде квалитетне инструкције током истраживања одређене теме.

Мноіо ми се дойало зайіо шііо йосііоји слодога. Слодога ученика, а йоііом и моја слодога у раду и свему ііоме.

Мени је то најзначајније и најбоље у целој овој нашој Економији и бизнис причи да смо ми креатори новине... сваки предмет мање више би требало да има ову методологију рада. Јер стварно је грађено, грађено. И на крају никад није нама монононо. Увек је различито, увек је све ново, увек је другачије што доприноси догађајима наше посл. Јер не можемо да предвидимо никад како ће нам изгледати тај час, што је мени сјајна вест.

Овај дидактичко-методички приступ, имајући у виду мишљење наставника, омогућава формирање кооперативних група за учење које се разликују од уобичајеног групног рада. У таквим групама ученици међусобно деле обавезе

и задужења, свако даје индивидуални допринос приликом решавања задатака како би се остварио заједнички циљ групе.

У редовној настави када се каже јрујни рад то се схвати да ће најбољи радити, а остали ће се ослонити. Е, овде није иакав случај. Приметила сам најчешће да изделе ту тему или задатак, ииа треба да истраже, ураде, свако буде задужен за један део и онда се води јако рачуна о томе да се свако кад треба да презентују, да се свако јојави, да се укључи... Тако да нема: један ће радити све, а ми остали ћемо се сви само ту шлејати... И свако се осети да доприноси и да је подједнако важан када презентују радове, када дискутују сви се укључују у тему, сви дају нека своја мишљења, иако да мислим да је сујер.

Истраживачко-пројектни рад, из перспективе наставника, омогућава ученицима да развијају: 1) когнитивне вештине (нпр. трагање за релевантним информацијама, формирање аргумената у дискусији, евалуација чињеница, поређење супротстављених појава); 2) комуникационе и социјалне вештине (нпр. вештине јавног наступа, вештине управљања временом, вештине дебатована, вештине рада у тиму); 3) мотивацију за учењем (такмиче се међусобно, ангажују се више, показују заинтересованост у групном раду).

...да имају слободу мишљења свој, значи да моју да учествују у дискусијама без усмрчавања, значи да своје знање у ствари користе да истичу оно што мисле.. И свако из некој свој уила, али пре свега знање које имају и колико су појковани то им касније доноси слободу и да они јавно настујају као што сам већ рекла.

...да изводе те закључке, значи да објасне, да баш дискутују о темама и да се користе тим стурчним знањима...

Наставници сарађују са родитељима ученика и важним актерима из локалне заједнице тако што их позивају да гостују као предавачи. Такође, активности се често организује и ван школе, у сарадњи са релевантним особама из државних институција (нпр. Народна банка), приватних компанија и других школа у земљи.

Ми већ две године сарађујемо са економском школом. Јако је интересантно како на исте теме одговарамо ми (јрим. ауи. гимназија), како одговарају они. Ми смо поредили наше виђење и њихова. Тотално из различитих уилова, а ииа тема. Ето то

је оно што је мене фасцинирало да ми учимо од њих они од нас, разумије. Тако да може да се оствари кроз сарадњу две школе.

Стратегије подстицања ученика да активно учествују у настави изборној програма. Садржај ове категорије илуструје стратегије које су наставници примењивали у намери да допринесу већој заинтересованости и ангажованости ученика у настави. У наративу испитаника препознате су следеће стратегије.

а) *Креирања различитих подстицаја* – потребно је да наставник проналази различите врсте подстицаја/провокација како би укључио и заинтересовао ученике у што већој мери (...Деца се морају на тај начин са неком варницом подстићи, дати им нешто да се они ујецају на то и онда после они крећу са радом. Па увек подстицај, вратим се само на подстицај. Ја сам жена звана подстицај).

б) *Повезивање интересовања ученика и наставних тема* – потребно је да наставник прати, посматра или кроз разговор открије интересовања ученика и повеже их са наставном темом коју обрађује (Гледам шта је то што њих интересује у стварном животу да то прилагодим...имамо код неких ученика одбојност, 'шта ће то мени, ја то нисам ни хтео'...онда покушамо да кроз његова интересовања из свакодневнoг живота да убацимо и економски део).

в) *Израђивање односа са ученицима* – потребно је да наставник буде отворен у комуникацији са ученицима, да уме да препозна емоционалне потребе ученика и да је спреман да са ученицима размењује животна искуства (Ја прво причам са ученицима... имамо отворен однос. А када приметим код неког ученика неке промене, онда попричам са разредним старешином, јер породични проблеми доста утичу и на мотивацију и на понашање ученика). Такође, потребно је да наставник буде позитиван ауторитет који ученици уважавају.

г) *Ослањање на практичне примере из живота* – потребно је да се наставник осврће на такве примере како би ученицима приближио наставне теме и кључне појмове из економије. Наставници истичу да такве примере проналазе у дигиталним и медијским изворима, личном искуству или искуству других релевантних особа (...користим крајке видео-материјале, образовни канал, зајим радили смо Арш лино, преко њега смо обрађивали теме Тржишта...).

д) *Организација додатних активности у школи* – могуће је да наставник организује додатне активности, попут такмичења, секција или радионица

које нису обавезне или уобичајене за изборни програм (*Ошворила сам секцију предузетничку, да бих мола да укључим и ученике специјалних одељења, јер они немају изборне предмете; такмичења у комјанији из предузетничтва на локалном и на државном нивоу нема ништа боље од тога, о томе причају претходне генерације.. јер та деца која желе, која су мотивисана, која хоће она на крају нађу и начин).*

ђ) Уважавање мишљења ученика – потребно је да наставник уважава ученике као зреле саговорнике који имају своје аргументовано мишљење о различитим темама које се обрађују на часу (*Мени је јако добро то што они могу да кажу своје мишљење и да их онако саслушам као озбиљне саговорнике у томе да они кажу шта мисле о неком проблему или о теми која се обрађује).*

е) Умеравање ученика на значај економских знања за животи – потребно је да наставник освешћује код ученика зашто је важно да се овлада одређеном темом и појмовима из области економије и бизниса (*Почнем у првеј години да причам о томе да је економија свуда око вас. Кад устанеш треба да попијеш кафу, па мораш да наставиш новац да би имао да попијеш кафу; ...Ја сам са децом радила хиперинфлацију, предосетили смо ову кризу, већ смо видели да ће то бити проблема).*

ж) Формирање позитивне слике о себи – потребно је да наставник вербално охрабрује ученике да могу да постигну боље и више, као и да креира прилике у којима ученици могу да тестирају своје компетенције што би утицало позитивно на њихову слику о себи (*...кад поред њих стоје професори с факултета и они јавно причају...ја кажем ви нисте свесни колико сте ви сад успели себе да победите, значи они вас слушају а ви сте средња школа; да негде изађу из оквира, јер већина њих је у оквиру. Они се покажу наравно као добри ђаци, одлични али остане само добри радници и на томе се заврше. Некако не искористили се тај капацитети. И то негде ја то покушавам да код њих продудим и да схватим да могу више).*

з) Креирање изазовних и проблемских задатака – потребно је да наставник креира задатке тако да ученици буду усмерени на проналажење решења за реалан проблем (*...могу да размишљају како воде неку комјанију и кад се сусретну са неким проблемом, како да га реше).*

3. тема: Изазови у припреми и реализацији Програма

Трећа тема тиче се изазова са којима се суочавају наставници током припреме и реализације изборног програма *Економија и бизнис*. Садржај категорија указује на типичне тешкоће које наставницима представљају изазов приликом организовања часова изборног програма, затим на оптерећеност ученика и различито разумевање концепта *изборности* програма.

Тешкоће у организацији часова. Организација часова изборног програма се разликује при гимназијама. Негде се часови изборног програма одвијају као претчас или након часова редовне наставе (осми и девети час) када су ученици већ уморни или слабије заинтересовани. У неким гимназијама организује се настава изборног програма делимично или у потпуности онлајн, што је за већину наставника неприхватљиво због отежаног оцењивања, организације дискусије, презентовања радова и недовољне ангажованости ученика у онлајн окружењу. Додатно, поједини наставници су принуђени да ротирају часове са колегама или да их организују суботом. Поред тога, имају тешкоће да остваре сарадњу са институцијама локалне заједнице како би реализовали пројекат, зато што немају довољно ресурса и времена.

...Тај седми час или последњи када су часи уморни, исцрпљени или имају контролни па морају да уче, спремају се, иако да не могу да буду увек концентрисани и да се укључују. Ето то су неке мане, али то нису мане програма, него више реализације у школи, уклањања поред свих ових редовних предмета које имамо.

Немогуће је организовати све те часове онлајн. Нисмо имали чак ни радним даном већ суботом онлајн часове, заиста је незгодно. И онда је директорка одлучила и сад је у овој редовној настави али је то осми час, или први час.

Поред организационих тешкоћа, оптерећености ученика доприноси обимност, комплексност и апстрактност тема које се обрађују у четвртој години у оквиру изборног програма, према мишљењу готово свих испитаника. Такође, два изборна програма, поред других обавезних предмета, представљају превише обавеза за ученике гимназије.

Хоћу да кажем да је у ишћању и обим, много предмета и два изборна, лично моје мишљење да је то јуно.

Неко кад крене да се изучава макроекономија... четврта година јесте проблематичнија у односу на трећу и слажем се са колегама.

(Не)разумевање концепција 'изборности' програма. Наставници истичу да ученици погрешно разумеју концепт изборности што отежава њихов рад и комуникацију са ученицима. Изборности програма ученици доживљавају алтернативно: да ли ће га похађати или неће. Очекују се добре оцене без обзира на уложени труд и неретко сматрају да те оцене служе за поправљање општег успеха. Поред „калкулација” у вези са оценама, наставници извештавају да ученици „пролонгирају рокове”, не поштују договор, као и да неоправдано изостају са наставе. Према мишљењу наставника, овакви проблеми би могли бити превазиђени када би изборни програм добио статус обавезног програма. Против неприхватљивих облика понашања ученика, поједини наставници се „боре” тако што поштују културу школе, доследно се придржавају правила и настоје да одрже сопствену репутацију.

Генерално, није то проблем Економије и бизниса, то је проблем изборног пакета у гимназијама. Служе да би се поправљао просек и да се идуће године и да се деца боље оно релаксирају. Ја не знам одакле уопште та идеја и то је то.

■ ДИСКУСИЈА

У бројним европским земљама на нивоу средњег образовања нагласак је на развијању компетенција ученика из домена економије, предузетништва и бизниса, као и на подстицању иницијативе ученика и њихове спремности да преузму одговорност за живот у савременом друштву (OECD, 2019; Pilz, 2012; SROVRS, 2021). Слично размишљају наставници који су учествовали у нашем истраживању указујући на значај финансијског описмењавања младих, као и на стицање практичних и функционалних знања, што је у складу са резултатима других студија (Amagir et al., 2018; Brancewicz et al., 2014; Compen et al., 2019). Према најновијим налазима, свест о значају овладаности младих економским и финансијским концептима представља суштински елемент опште писмености у савременом животу (Fornero & Lo Prete, 2023). Имајући у виду ширу слику, наставници сматрају да гимназијалци треба да развијају критички однос према друштвеној стварности, што је у складу и са тежњама нашег образовног система да се формира будућа културна и интелектуална елита која би била покретачки фактор развоја земље (SROVRS, 2021).

Већина наставника сматра да су достижни циљеви изборног програма прописани Упутством за дидактичко-методичко остваривање програма Економија и бизнис (Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnazije, 2020), као и да се планирани исходи могу остварити применом наставничких стратегија које су усмерене на активно конструисање знања, попут дискусије, дебате и учење кроз пројекте. Поред тога, наставници наводе разноврсне инструктивне стратегије које доприносе већој заинтересованости и ангажованости ученика у настави овог изборног програма (нпр., креирање различитих подстицаја, повезивање тема са интересовањима ученика, усмеравање ученика на значај економских знања за живот и томе слично). Такође, показало се да коришћење практичних примера из живота у настави омогућава ученицима боље разумевање тема и кључних појмова из области економије и бизниса. Коришћење примера из свакодневног живота повећава перцепцију ученика о релевантности програма (OECD, 2014) и доприноси квалитету мотивације и успеху у учењу (Asarta et al., 2014; Sawatzki & Sullivan, 2017). У складу са наведеним, „релевантност теме” представља једну од најважнијих педагошких карактеристика образовних програма у области економије (Amagir et al., 2018).

Суштински је значајно да се у припреми наставника, који предају економске садржаје, фокус стави на стицање наставничких компетенција (Bouley et al., 2015; Canning et al., 2012; Sawatzki & Sullivan, 2017). Наставници, дипломирани економисти, из наше студије, похађали су обуку и били су задовољни њеним квалитетом. Пре свега, професионално учење током обуке било је прилагођено садржају овог изборног програма, процесу и контексту у којем наставници раде, што је у складу са препорукама стручњака (Guskey, 2009). Наставници се нису бавили само стручним садржајима и препорученим дидактичко-методичким упутствима, већ су кроз моделоване наставне активности и проблемске задатке на обуци вежбали и примењивали стечено знање, размењивали примере са колегама и дискутовали о оптималним решењима. Такво колективно учествовање наставника у задацима и активностима на обуци (Desimone & Garet, 2015) представља један од ефикаснијих начина професионалног учења, зато што резултира учесталијом интеракцијом и дискусијом (Desimone, 2009). Такође, наставници током професионалног учења преферирају односе са колегама у којима се деле идеје, тешкоће и питања (Sprott, 2019), што потврђују и наставници из нашег истраживања.

Различити образовни програми у домену економског образовања препоручују да се примењује контструктивистички, интерактивни и искуствени приступ у настави (Amagir et al., 2018; Brancewicz et al., 2014; Canning et al., 2012; Compen et al., 2019; Gönczöl & Bognár, 2012; Kurek et al., 2012; Maier et al., 2012). Превасходно, овакви приступи наставницима омогућавају доживљај слободе и аутономије у пракси, што и наставници, који су учествовали у нашој студији, истичу као важну карактеристику наставе изборног програма *Економија и бизнис*. Показало се да је истраживачко-пројектни рад вишеструко користан за ученике и то у домену њиховог когнитивног ангажовања, одржавања заинтересованости за учење, као и за стицање емоционалних и социјалних компетенција, што је у складу и са другим студијама у нашој земљи (Malinić i sar., 2021). Такође, наставници који реализују програм економије у Пољској истичу да су пројекти најпопуларнији међу ученицима (Kurek et al., 2012). Слична ситуација је и у другим европским земљама, попут Литваније и Шкотске, где се у оквиру програма економског образовања најчешће примењују пројекти као метод учења (Canning et al., 2012; McGlynn et al., 2012; Muzis et al., 2012). Поред пројеката наставници, који су учествовали у овом истраживању, истичу да обрађују економске теме кроз практичне ситуације, проблемске задатке и игровне активности (играње улога), што је у складу са препорукама доносилаца одлука и истраживача (Kurek et al., 2012; OECD, 2019, 2021; Šefer, 2018). Посебан акценат наставници из овог истраживања стављају на ефикасност сарадничког учења у малим групама, што је истакнуто и у литератури (Canning et al., 2012; Gönczöl & Bognár, 2012).

Корисно је да гимназијалци уче и кроз сарадњу са стручњацима, партнерским школама и другим актерима из локалне заједнице. Међутим, поједини наставници сматрају да немају довољно ресурса и времена да остваре сарадњу са институцијама из локалне заједнице како би реализовали пројекат. У средњим школама у Пољској партнерства са експертима препозната су као важна за школе, али и партнерства са другим школама и органима локалне самоуправе и невладиним организацијама (Kurek et al., 2012). Према мишљењу ових аутора, потребна је подршка директора и управе школе како би ученици имали прилике да се сусрећу и уче од релевантних особа из локалне заједнице, што истичу и наставници из наше студије. Такве институције имају корисна знања и ресурсе који могу унапредити квалитет економског образовања у

гимназијама и средњим школама. Наставници из Шкотске (Canning et al., 2012) подстичу ученике да учествују у активностима компанија и предузећа које могу бити привременог (нпр. појединачни догађаји који укључују послодавце) или трајнијег карактера (нпр. посета предузећима, стажирање и запошљавање).

Наставници из других земаља, као и наставници који су учествовали у нашем истраживању, имају организационе тешкоће приликом реализовања наставе економске групе предмета. Традиционално трајање часова од 45 минута, недовољно материјала и ресурса за рад и преобимни програми учења су изазови са којима се суочавају наставници из различитих земаља (Canning et al., 2012; Kurek et al., 2012; OECD, 2014). Нефлексибилан школски распоред био је препрека и за наставнике из појединих школа у Србији. Међутим, у неким случајевима показало се да су поједине школе другачије организовале часове (нпр. блок часови), како би ученици могли да се баве истраживачко-пројектним радом.

■ ЗАКЉУЧАК

У овој квалитативној студији желели смо дубље да сагледамо мишљења и искуства наставника о карактеристикама изборног програма *Економија и бизнис* и о његовој примени у трећем и четвртном разреду гимназије. Закључујемо да су, из перспективе наставника, садржаји овог програма релевантни за образовање ученика и да су ученици заинтересовани да овладају практичним и функционалним знањима из области економије. Такође, посматрајући из перспективе наставника, овај изборни програм омогућава ученицима да развијају критички однос према друштвеној стварности. Припрема наставника за реализацију изборног програма показала се као значајна како у погледу садржаја, тако и у погледу дидактичко-методичких активности које су на обуци реализоване. Препоручени истраживачко-пројектни рад опажен је као добар дидактичко-методички избор који је, с једне стране, пружио већу слободу и аутономију наставницима у организацији рада, а с друге стране, мотивисао је ученике да се у већој мери ангажују на часовима. Опажени изазови у припреми и реализацији датог програма углавном су организационе природе.

Имајући у виду да су у овој студији испитивани наставници који предају један изборни програм у гимназији, додатна сазнања би се стекла када би се

поредиле њихове перцепције са перцепцијама наставника који предају друге изборне програме. На тај начин бисмо добили ширу слику о статусу изборних програма у гимназији из визуре оних који их реализују. С обзиром на то да су две од три ауторке овог рада учествовале у реализацији обука, свесни смо чињенице да је то могло да утиче на одговоре испитаника у сегменту који се односи на њихов доживљај обуке, што представља ограничење ове студије. Ипак, увођењем трећег, независног процењивача настојале смо да ово ограничење превазиђемо. Такође, у будућим истраживањима су потребне квалитативне и квантитативне анализе које би допринеле разумевању и ширењу корпуса знања о ефектима изборних програма. Посебно могу бити корисне студије које би проучавале однос између *предвиђеној* (шта прописује образовни систем), *примењеној* (како се реализује програм у учioniци) и оствареног курикулума (постигнућа ученика), као и лонгитудиналне студије које би омогућиле да се током времена прате процесуалне компоненте изборног програма у пракси.

Препоруке за унапређивање статуса и квалитета изборног програма

На основу емпиријских налаза дате су препоруке које се односе на унапређивање статуса и квалитета изборног програма *Економија и бизнис*.

- Потребно је да се системски реше организациона питања како би се настава одвијала квалитетније и са тог аспекта (нпр. да ученици бирају један програм уместо два изборна програма; да се настава изборног програма боље позиционира у распореду часова).
- Потребно је да ученици боље разумеју да се концепт *изборној* односи на могућност избора програма из пакета програма које школа нуди, а да се ангажованост ученика у оквиру изабраног програма вреднује као и код обавезних предмета, јер оцена из овог програма представља део целокупног школског успеха.
- Потребно је да образовни систем обезбеди прилике (трибине, конференције, вебинаре) које би омогућиле наставницима да чешће хоризонтално размењују своја професионална искуства о реализацији изборних програма.
- Потребно је да се креира база примера добре праксе у онлајн окружењу на које би наставници могли да се ослањају када се припремају за обраду садржаја апстрактнијег карактера.

Етичка дозвола. За реализацију овог истраживања добијена је сагласност *Комисије за оцену етичностии у научноистраживачком раду Института за педагошка истраживања* (Одлука бр. 243 од 4. 5. 2023).

Напомена. Реализацију овог истраживања финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (бр. уговора 451-03-136/2025-03/ 200018).

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Amagir, A., Groot, W., van den Brink, H. M., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56–80.
- Asarta, C. J., Hill, A. T., & Meszaros, B. T. (2014). The features and effectiveness of the Keys to Financial Success curriculum. *International Review of Economics Education*, 16, 39–50. DOI:10.1016/j.iree.2014.07.002
- Bingham, A. J. (2023). From data management to actionable findings: A five-phase process of qualitative data analysis. *International Journal of Qualitative Methods*, 22, 1–11.
- Bouley, F., Wuttke, E., Schnick-Vollmer, K., Schmitz, & Findeisen, S., Fritsch, S., & Seifried, J. (2015). Professional competence of prospective teachers in business and economics education: Evaluation of a competence model using structural equation modeling. *Peabody Journal of Education*, 90, 491–502. DOI: 10.1080/0161956X.2015.1068076.
- Brancewicz, J. G., Pattison, J., & Fok, L. Y. (2014). Impacts of JA Biztown on improving financial literacy among middle-school students. *Journal of Economic and Economic Education Research*, 15(2), 1–12.
- Canning, R., Berger, S., & Pilz, M. (2012). A comparison of different pre-vocational curricula in seven European countries: Theoretical perspectives and policy implications. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 191–206). Springer VD.
- Compen, B., Kristof, D. W. & Schelfhout, W. (2019). The role of teacher professional development in financial literacy education: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 26, 16–31. DOI:10.1016/J.EDUREV.2018.12.001
- Desimone, L. M. (2009). Improving impact studies of teachers' professional development: Toward better conceptualizations and measures. *Educational Researcher*, 38(3), 181–199. DOI:10.3102/0013189X08331140
- Desimone, L. M., & Garet, M. S. (2015). Best practices in teachers' professional development in the United States. *Psychology, Society, & Education*, 7(3), 252–263. DOI:10.25115/psyse.v7i3.515
- Džamonja-Ignjatović, T., Baucal, A. i Radić Dudić, R. (2009). Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji – evaluativna studija. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 3(3), 711–723.
- Džamonja-Ignjatović, T., Pavlović, Z., Damjanović, K. i Baucal, A. (2019). Evaluacija građanskog vaspitanja u srednjim školama u Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 13(22), 9–32.
- Fornero, E., & Lo Prete, A. (2023). Financial education: From better personal finance to improved citizenship. *Journal of Financial Literacy and Wellbeing*, 1(1), 12–27. DOI:10.1017/flw.2023.7
- Fleiss, J. L., Levin, B., & Paik, M. C. (2003). *Statistical methods for rates and proportions* (3rd ed.). Wiley.
- Gašić-Pavišić, S. i Ševkušić, S. (2011). *Verska nastava u beogradskim školama*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Pedagoško-katihetski institut i Institut za pedagoška istraživanja.
- Gönczöl, E., & Bognár, T. (2012). Economic knowledge and entrepreneurial competencies in pre-vocational education in hungary. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business. Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 89–117). Springer VD.
- Gundogan, D., Radulović, M. i Stančić, M. (2016). Građansko vaspitanje u Srbiji perspektive nastavnika i učenika srednjih škola. U M. Kovačić i M. Horvat (ur.), *Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije mladih* (pp. 201–221). Institut za društvena istraživanja i GONG.
- Guskey, T. R. (2009). Closing the knowledge gap on effective professional development. *Educational Horizons*, 87(4), 224–233.

- 📖 Joksimović, S., Maksić, S. i Đurišić-Bojanović, M. (2003). Prilog evaluaciji predmeta verska nastava i građansko vaspitanje. U S. Milovanović-Nahod i N. Šaranović Božanović (ur.), *Znanje i postignuće* (str. 203–223). Institut za pedagoška istraživanja.
- 📖 Kurek, S., Rachwaá, T., & Szubert, M. (2012). Business competencies in polish school curricula: opinions of teachers and social partners. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 61–88). Springer VD.
- 📖 Maier, M. H., McGoldrick, K., & Simkins, S. P. (2012). Starting point: Pedagogic resources for teaching and learning economics. *The Journal of Economic Education*, 43(2), 215–220. DOI: 10.1080/00220485.2012.660063
- 📖 Malinić, D., Stanišić, J. & Đerić, I. (2021). Iskustva nastavnica u realizaciji projektne nastave zasnovane na interdisciplinarnom pristupu. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 53(1), 67–91.
- 📖 Malinić, D., Đerić, I., & Manić, E. (16-18th, October, 2024). Evaluation of the elective program *Economy and business* in grammar schools in Serbia: A mixed methods approach. In Z. Ristić Dedić (Ed.), *Book of Abstracts* (pp. 82–83). International Scientific Conference *6th Days of Educational Sciences: Future of Education: New Directions in Research and Practice*. Institute for Social Research, Zagreb, Croatia. https://www.idi.hr/doz2024/Knjiga_sazetaka_DOZ2024_1015.pdf
- 📖 McGlynn, K., Canning, R., & Dolan, M. (2012). Pre-vocational education in Scotland: A case study of one local authority. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 17–34). DOI: 10.1007/978-3-531-19028-0_2
- 📖 Muzis, I., Liepins, E., Roze, J., & Krastins, V. (2012). The development of business competencies in school: Latvia's experience. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 35–60). Springer VD.
- 📖 OECD (2014). *TALIS 2013 results: An international perspective on teaching and learning*. OECD Publishing.
- 📖 OECD (2016). *Financial education in Europe: Trends and recent developments*. OECD Publishing.
- 📖 OECD (2019). *Future of Education and Skills 2030 Concept Note. Conceptual learning framework. Knowledge for 2030*. OECD Publishing.
- 📖 OECD (2020). *OECD Employment Outlook 2020: Worker Security and the COVID-19 Crisis*. OECD Publishing. DOI:10.1787/1686c758-en.
- 📖 OECD (2021). *What students learn matters: Towards a 21st-century curriculum*. OECD Publishing. DOI:10.1787/d86d4d9a-en
- 📖 Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research and evaluation method* (4th Edition). Sage Publication.
- 📖 Pavlović, Z., Džamonja, T., Baucal, A. i Damjanović, K. (2020). *Građansko vaspitanje i verska nastava – podjednako (ne)važni?*. Građaske inicijative.
- 📖 Pilz, M. (2012). Introduction: Questions, challenges and methods. In M. Pilz, S. Berger & R. Canning (Eds.), *Fit for Business Pre-Vocational Education in European Schools* (pp. 7–16). Springer VD.
- 📖 Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnaziju (2020). *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 4/2020. <https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/pravilnik-gimnazija.pdf>
- 📖 Saldaña, J. (2013). *The coding manual for qualitative researchers*. Sage Publications.
- 📖 Sawatzki, C. M., & Sullivan, P. A. (2017). Teachers' perceptions of financial literacy and the implications for professional learning. *Australian Journal of Teacher Education*, 42(5), 51–65. DOI: 10.14221/ajte.2017v42n5.4
- 📖 Šefer, J. (2018). *Evaluacija pristupa Trolist: stvaralaštvo, inicijativa i saradnja učenika*. Institut za pedagoška istraživanja.
- 📖 Ševkušić S. i Milin, V. (2009). Realizacija časa verske nastave iz ugla učenika i nastavnika srednjih škola u Beogradu. U. Đ. Komlenović, D. Malinić i S. Gašić-Pavišić (ur.), *Kvalitet i efikasnost nastave* (str. 365–378). Institut za pedagoška istraživanja i Volgogradski državni pedagoški univerzitet.
- 📖 Sprott, R. A. (2019). Factors that foster and deter advanced teachers' professional development. *Teaching and Teacher Education*, 77, 321–331. DOI: 10.1016/j.tate.2018.11.001
- 📖 SROVRS (2021). Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine, *Službeni glasnik RS*, br. 63/2021.
- 📖 Wright, B. (2013). *Reuse, recycle: Rethink research. Questions to ask in reviewing research evidence*. http://betterevaluation.org/resources/guide/questions_to_ask_in_reviewing_research_evidence